

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ ПІДХІД ДО АНАЛІЗУ ПРОЦЕСІВ ТРАНСФОРМАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА У ГЛОБАЛІЗОВАНОМУ СВІТІ

Найхарактернішою рисою ХХ ст. економісти, соціологи, філософи, політологи вважають зростаючу інтернаціоналізацію соціально-економічних процесів або глобалізацію. Популярні визначення останньої вказують на процес розширення, поглиблення та прискорення світового співробітництва, який стосується всіх аспектів сучасного соціального життя – від культурного до кримінального, від фінансового до духовного – як на суть цього явища [1, с. 2]. Поняття глобалізації наповнюється різним змістом, залежно від цілей і уявлень того чи іншого дослідника. Прибічники західних цінностей розуміють глобалізацію як повсюдне поширення їхніх ідеалів, комуністичні теоретики ототожнюють її із залученням країн у світовий поділ праці, ідеологи індустріалізації вбачають у ній можливість для "наздоганяючого" розвитку.

У сучасній літературі розглядаються переважно три аспекти глобалізації: трансформація традиційних моделей соціально-економічної організації, трансформація територіальних принципів, тенденції до перетворення влади. Основними напрямками дискурсів щодо глобалізації є: економічний – найбільш поширений і у значній частині літератури названий головним, змістовним, таким, що визначає всі інші аспекти явища; соціально-політичний – досить часто зосереджений на зниженні значення національних держав; соціально-критичний і протестний, за яким глобалізація є уособленням ворожих сил, спрямованою на знищення соціальної справедливості; культурологічний, який стосується антропології та досліджень культури; екологічний – пов'язаний з турботою про стан навколишнього середовища.

Добре відомі підходи, відповідно до яких глобалізація є явищем не новим, а таким, що розвивається уже досить тривалий час, зокрема, виділяють досучасну, раннесучасну (1500-1850), сучасну (1850-1945) і новітню стадії глобалізації [1]. Кожній із цих стадій притаманні особливі провідники глобальних процесів,

глобальні потоки, інфраструктура, у міру переходу від однієї стадії до іншої зростає інтенсивність глобальних процесів. У той же час загально визнано, що глобалізація приносить щось нове, таке, що неможливо звести лише до попереднього досвіду людства.

У новітній період активний розвиток теорії і практики глобалізації спостерігається з кінця 70-х років XX ст., коли назріло питання про необхідність формування нового світогосподарського порядку, виникло нове співвідношення політичних і економічних механізмів регулювання. Після розпаду колоніальної системи, зміцнення Німеччини і Японії та посилення їх конкурентних позицій, попередня модель розвитку країн Заходу (на основі державного стимулювання попиту) і світового господарства виявилася неефективною. Популярними виявилися ідеї неолібералів щодо економічного устрою, відмови від державного регулювання і повернення до суто ринкових засад розвитку. Саме на неоліберальних ідеях у інституціональному правому відношенні був сформований світогосподарський порядок. Провідниками цих ідей стали міжнародні організації (МВФ, СОТ, ОЕСР, Світовий банк), які замінили на домінуючих позиціях поширення глобальних процесів розвинені країни та ТНК.

Два останні десятиліття XX ст. неоліберальні підходи до глобалізації активно критикувалися представниками різних шкіл: марксистської і соціал-демократичної думки (І. Валлер-стайн), економічної соціології (А. Турен, М. Кастельс), міжнародної політичної економії, екологічної школи та ін. У. Бек зазначає, що неоліберальний глобалізм сіє страх і жах, паралізує політично [2, с. 214]. Різні підходи об'єднує прагнення розширити предмет дослідження, вийти за вузькі економічні межі аналізу.

Вищезазначене дозволяє нам запропонувати погляд на глобалізацію як на явище, пов'язане із суттєвими змінами або трансформаціями організації принципів соціального життя і світового порядку, які пов'язують віддалені спільноти та відображаються на всіх регіонах і континентах. До позитивних наслідків глобалізації зараховують відкриття ринків для міжнародної торгівлі, стимулювання експортом економічного зростання, збільшення тривалості життя у багатьох країнах світу, зменшення гостроти відчуття ізоляції країнами, які

розвиваються, розширення доступу до знань [3, с. 22]. Навіть рух проти глобалізації – антиглобалізм, який розпочався з акцій протесту, що супроводжували сесію СОТ у Сіетлі у 1999 р., став результатом взаємопов'язаності світу. Зв'язок між його активістами з різних частин світу здійснюється переважно через Інтернет і є основою для висловлення іншої позиції громадськості.

Не вважаємо, що глобалізацію, як явище прогресивне, повинні прийняти всі країни, які прагнуть до ефективного зростання і подолання бідності, розділяємо думку про те, що її не слід оцінювати як силу, котра створює модель гармонії світової спільноти чи універсальний процес глобальної інтеграції, за умов якого культури та цивілізації все ближчають [4, с. 1]. Значна частина населення світу позбавлена не лише переваг глобалізації, а й благ цивілізації та людських прав і свобод. За останнє десятиліття ХХ ст., у період, коли загальносвітовий дохід зростає на 2,5% на рік, число людей, які жили у бідності не скоротилося, а зросло на 100 млн. чол., практично половина населення планети живе менше, ніж на 2 дол. у день, наростає дивергенція – збільшення розриву у середньому рівні доходів між найбагатшими і найбіднішими країнами [5, с. 53]. Посилюється економічне розшарування всередині периферійних країн і, таким чином, формується прошарок заможного населення, інтегрованого у глобальну економіку при тому, що основна маса громадян ніяких переваг від сучасного цивілізованого глобального розвитку не отримує. За словами А. Панаріна, глобалізація супроводжується розривом "типів соціального часу", характерних для еліт, з одного боку, і основної маси населення – з іншого [6, с. 124]. Перебуваючи поруч у географічному розумінні, еліти і населення розділені величезною дистанцією у "соціальному просторі" [7, с. 297], відбувається рух у протилежних напрямках – чим мобільніші й відкритіші для світу перші, тим більше локалізується, сегментується, натуралізується друге. Еліти монополізують переваги глобалізації.

Вважаємо глобалізацію суперечливою, неоднозначною, нерівномірною, несправедливою, "баланс її надбань і втрат поки що не вивірених" [6, с. 125]. Однак варто погодитися з відомим економістом, лауреатом Нобелівської премії Дж. Стігліцем, стосовно того, що переважну більшість аспектів глобалізації вітають повсюдно, оскільки ніхто не хоче бачити як його дитина помирає при тому, що знання і медикаменти доступні в інших

країнах [3, с. 28]. Полеміка ж здебільшого точиться навколо економічного аспекту глобалізації у його вузькому розумінні, а також щодо ролі міжнародних інститутів.

При всій суперечності і неоднозначності трактування глобалізації безумовно поділяємо тезу про те, що світ, який глобалізується, зумовлює цілу низку змін у людському житті. Глобалізація проростає крізь тканину існуючих суспільств, як трава крізь асфальт, десь ця поросль більше активна і помітна, десь менше. Однак на мікрорівні кліткових структур суспільства (сім'я, повсякденність, особистісні орієнтації) глобалізація заявляє про себе не менш активно і певно, ніж у великій політиці і світовій економіці [8, с. 59].

Ми базуємо наш аналіз на поєднанні соціального і гуманітарного підходів, що є основою системного вивчення комплексу економічних, екологічних, соціальних, політичних, духовно-інтелектуальних чинників процесів, що відбуваються.

Якщо звернутися до економічної науки, то добре відомо, що в ній тривалий час переважав суто економічний підхід. Віками людина розглядалася традиційно – як людина економічна, яка поводиться раціонально, намагаючись максимізувати корисність. Економісти звикли до прямолінійного, економікоцентричного, прагматичного мислення у категоріях обмеженості ресурсів; з величезними труднощами вони можуть уявити суспільство, де матеріальні потреби задоволені; замість економічного зростання цілком економіки стає його відсутність, а ВВП припиняє виконувати роль найголовнішого показника розвитку. Не дивно, що економічний вимір глобалізації "мислиться лінійно як безперервне розширення всякого роду залежності від світового ринку. Всі інші виміри – екологічна глобалізація, культурна глокалізація, поліцентрична політика, виникнення транс-національних просторів і ідентичностей – тематизуються ... тільки з точки зору домінування економічної глобалізації" [2, с. 202].

Сьогодні зріє думка про те, що дослідження лише економічної складової різного роду процесів є однобічним, не дозволяє проаналізувати увесь спектр змін. " ... Більш важливими, ніж економіка і демографія, виявляються проблеми падіння моралі, культурного суїциду і політичного відокремлення" – зазначає С. Хантінгтон у знаменитому "Зіткненні цивілізацій" [9, с. 500]. Безумовно необхідним стає врахування соціальної складової, яка

на відміну від здебільшого кількісного економічного аналізу базується переважно на "узагальненнях якісного характеру, які включають поруч з оцінкою рівня споживання матеріальних благ та послуг, морально-політичну ситуацію, задоволення духовних потреб, умови навколишнього середовища, соціальний комфорт і т. п." [10, с. 61]. Необхідність всебічного аналізу соціальної складової аргументується тим, що соціально-економічний підхід більшою мірою, ніж, приміром, суто економічний, відповідає принципу системності дослідження, а також зростаючою соціальною відповідальністю за прийняття рішень щодо застосування результатів наукових відкриттів та сучасних технологій (приміром, використання атомної енергії, генної інженерії, біотехнологій). Високим є і рівень відповідальності за реалізацію економічних реформ, соціальна складова яких практично ігнорувалася у постсоціалістичних країнах.

Суть соціально-економічного підходу полягає у більш повному врахуванні вимог, які пред'являє людське співтовариство до розв'язання організаційних, управлінських, інших проблем варіантного характеру. Очевидно, що соціалізація – "процес діяльності по засвоєнню людиною певної культури як системи знань, норм і цінностей, що дозволяють їй функціонувати в якості рівноправного партнера в суспільстві" [11, с. 26] та становлення соціальної економіки означають і рух до справедливого суспільства. Його цілі очевидні, зазначає Дж. К. Гелбрейт – "забезпечувати ефективне виробництво товарів і надання послуг, а також розпоряджатися отриманими від їх реалізації доходами відповідно із соціально прийнятними і економічно доцільними критеріями" [12, с. 226].

Вважаємо, що основою соціально-економічного підходу має бути міждисциплінарність. Пошук відповіді на питання про якість трансформацій та про їх подальший перебіг є завданням цілого ряду наук і можливий на основі застосування неформального міждисциплінарного співробітництва, яке має "набути принципово нової якості" [10, с. 62]. Варто погодитися з точкою зору У. Бека про те, що дискусію про глобалізацію, яка відбувається у суспільних науках, можна розуміти і розвивати як плідотворну суперечку про те, які основні гіпотези й образи сучасного світу, які прийоми аналізу зможуть замінити національно-державну аксіоматику [2, с. 51–52]. Вважаємо, що вивчення соціальних змін не можна розглядати як одну з

конкретних областей суспільствознавства, а скоріше за все, суспільні науки у цілому зводяться до вивчення соціальних змін. Іншого предмету у суспільствознавчих дисциплінах просто немає – вважає відомий соціолог І. Валлерстайн [13, с. 165].

Оскільки серед існуючих у Всесвіті систем саме людське суспільство є найскладнішим, воно характеризується найкоротшими періодами стабільної рівноваги, найбільшим числом значимих зовнішніх змінних, то й вивчати його найскладніше, зміни у ньому безкінечні, можна лише визначитися з їх напрямками. Очевидно, що цим зумовлений рівень складності завдань, які постають перед суспільствознавчими науками. Зупинимось на деяких завданнях, які, на нашу думку, постають перед сучасними науками, які вивчають людину і суспільство.

Одним з основних завдань суспільствознавців вважаємо подолання фрагментації знань, дисциплінарно-різноманітних образів цивілізації та перехід до всебічного міждисциплінарного аналізу процесів трансформації суспільства, конкретних соціальних проблем. Це викликано не лише необхідністю більш глибокого осмислення нових фактів, а й незавершеністю процесів соціально-економічної трансформації, їх описання ще не дозволяє досить ясно виявити суттєві тенденції соціального прогресу. Сучасний світ надзвичайно динамічний і навіть хаотичний, тому теоретичні узагальнення в межах предмету окремої науки об'єктивно не можуть повно описати стан суспільства.

Наступним завданням є вивчення глобалізації не лише з позицій макрозмін і макроструктур, а й тих глибинних трансформацій, які відбуваються у клітинах суспільства, того, що У. Бек називає "глобалізацією зсередини". Відповідно до цього дискусія щодо глобалізації стосується кожного, кожної окремої людини: "Суперечка про глобалізацію – це суперечка про "нас" і про "мене", а не суперечка про "них" [8, с. 56]. Зміни, які потрясають суспільство, поглиблюють розходження між нашими уявленнями і дійсністю, між образами і реаліями. Коли така розбіжність відносно незначна, людина здатна більшою чи меншою мірою пристосовуватися до змін, розумно реагувати на нові умови, адекватно поводитися. Таким чином, у людини зберігається зв'язок із реальним світом. Коли цей розрив поглиблюється, стає досить значним, людина може втратити здатність до пристосування, реагувати неадекватно, зазнавати

невдач, панікувати. Крайні варіанти такого розриву між образами і реальністю загрожують самому життю людини: вона переживає серйозну соціально хворобу, яку Е. Тофлер називає "шоком майбутнього" [14, с. 204]. Двадцять років трансформацій у нашій країні – від перебудови 80-х рр., розпаду СРСР у 1991 р., економічних реформ і приватизації 90-х рр. XX ст. аж до помаранчевої революції у 2004 р. – були досить складними для пристосування, багато у чому шокowymi.

Адаптація можлива лише на основі того, що система образів оновлюється, людина йде "в ногу з часом", безперервно перенавчається, здобуває нові знання. Дійсно, у найскладніші періоди гідне місце у суспільстві, серед інших, зайняли й ті, хто мислив сучасними образами, здобував освіту. Освіта у сучасному суспільстві виконує особливу роль, а вкладання капіталу у розвиток людини, освіту, виховання – умова ефективного розвитку економічних систем. Як один з важливих соціальних інститутів, вона трансформується разом з іншими інститутами, має відповідати запитам сучасного суспільства. Складно уявити функціонування демократії у неграмотному суспільстві, де люди не в змозі скористатися інформацією про наявні у них можливості вибору [15, с. 197]. Створення і вдосконалення суспільства освіти і знань У. Бек називає однією з великих політичних відповідей на глобалізацію [2, с. 238].

Рубіж століть ознаменувався бумом в отриманні другої вищої освіти, професій економіста і юриста. Це не просто данина моді, це жорстка необхідність адаптуватися до змін, сформувати систему образів адекватну ситуації. Тому очевидно, що у такі періоди роль освіти є особливою (вивчити її – це ще одне наше завдання, і тут мають спрацювати тісні контакти з представниками педагогічної науки, філософами, мово- та літературознавцями), саме вона дає основу для формування нових образів, нової поведінки, нового рівня адаптаційних можливостей. Однак це відбувається лише тоді, коли сама освіта трансформується, коли знання є сучасними, найновішими і ґрунтовними, а не просто сукупністю технологічних прийомів, придатних для застосування у вузькій професійній сфері. Висловимо занепокоєння намаганнями звільнити освітню систему від "рафінованих загальнокультурних і теоретичних надмірностей" [6, с. 137], пристосувати нібито до потреб ринку та вимог Болонського консенсусу. Насправді процеси

транснаціоналізації університетської освіти й освітніх програм мають сприяти переходу від "повчання" до діалогу, осмисленню студентами труднощів транскультурних комунікацій і конфліктів, навчати, як їх подолати. Молода людина має навчитися у своєму житті цілковито спиратися на себе, розраховувати на власні сили.

Особливої уваги потребує дослідження ролі людини, її впливу на хід і напрями соціально-економічних трансформацій, а також її адаптації до змін.

Саме роль і значення людини як суб'єкта виробництва й активної особи визначає основні характеристики соціальної системи майбутнього, де домінуюча роль матеріального виробництва у цілому буде подолана [16, с. 59]. Вважаємо, що саме людина, її інтереси, добробут мають бути у центрі політики держави, а розвиток людини, її розумових та фізичних здібностей визначатиме зростання економіки, культури, усього суспільства. Складність вивчення людини у тому, що "в природі людини не мати фіксованої природи, не бути, а ставати чимось іншим відносно того, чим вона була" [15, с. 114]. Сучасний потік змін настільки потужний, що він, за словами Е. Тофлера, перевертає інститути, здійснює зрушення цінностей, висушує наше коріння. "Зміни – це процес, за допомогою якого майбутнє проникає в наше життя, і важливо розглянути його уважно, не просто у великій історичній перспективі, а також з позиції індивідів, які живуть, дихають, які його відчувають" [14, с. 15].

Усі нові бажання, створені самою людиною, нескінченні; сучасна економіка, при всій її неймовірній ефективності та інновативності, на кожне задоволене бажання створює нове, яке також підлягає задоволенню. Люди стають нещасливими не тому, що не можуть задовольнити фіксований набір бажань, а тому, що увесь час зростає розрив між новими бажаннями і їх виконаннями. Сучасний дослідник Ф. Фукуяма, розмірковуючи про те, як людина може стати щасливою, звертається до Жана-Жака Руссо, першого філософа нового часу, який висловив сумнів у благові історичного прогресу, і на думках якого базуються практично всі антитехнологічні доктрини. Людству слід припинити крутитися як білка у колесі сучасної технології і нескінченного циклу породжуваних нею бажань, а спробувати відновити якоюсь мірою цільність людини природної [15, с. 143].

З іншого боку, невдоволення людей стосується не лише сфери матеріальної, а й демократичного устрою суспільства. Жодна соціоекономічна система не може задовольнити всіх і всюди, і не тому, що блага свободи і рівності не розповсюджуються на всіх людей. Незадоволення виникає там, де тріумф демократії найповніший: це незадоволення саме свободою і рівністю [15, с. 49]. Людина зустрічається з тим, що там, де переможені голод, злидні, хвороби, насилля перед нею постає не проблема "виживання в умовах жорсткого режиму і стандартизації, а ... виживання в умовах повної свободи" [14, с. 209]. Сучасна автоматизація несподівано позбавила людей "механічного і спеціалістського рабства попередньої машинної епохи", "над нами раптом нависла загроза вивільнення, піддаючи випробуванню наші внутрішні здібності до самостійного знаходження для себе занять і творчої участі в суспільстві" [17, с. 169].

Такий стан вимагає дійсної всебічної гуманізації – "спрямованості дій і самореалізації на розвиток людини і її власне людських якостей: духовного світу, творчих та інтелектуальних здібностей" [11, с. 25]. Всі компоненти гуманізації – формування системи постматеріальних цінностей і мотивацій, переорієнтація із зовнішніх на внутрішні цінності, розвиток здібностей до творення, зосередження на духовному світові людини, виховання моральних якостей – очевидно є предметом спільного аналізу різних суспільних наук.

На сьогодні, очевидно, необхідно визнати, що ми ще певною мірою зашорені, слід подолати одномірне мислення та інституціональні бар'єри між науками, стати більш відкритими. Завдання учених не у тому, щоб конструювати реальність, а у з'ясуванні того, яким чином вона сконструйована, порівняти соціальні конструкції одна з одною; розширювати світогляд, закликати до цього самого наших студентів, задіяти випускників університетів у визначенні сфер, в яких ми можемо сприяти їхньому зростанню.

Література

1. Глобальные трансформации: политика, экономика культура / Пер. с англ. В.В. Сапова и др. – М.: Практикс, 2004. – 576 с.
2. Бек У. Что такое глобализация? – М.: Прогресс–Традиция, 2001. – 304 с.

3. Стиглиц Джозеф Юджин. Глобализация: тревожные тенденции / Пер. с англ. и примеч. Г.Г. Пирогова. – М.: Мысль, 2003. – 300 с.
4. Гейл Дейвід, Мак-Грю Ентоні. Глобалізація/антиглобалізація / Пер. з англійської І. Андрущенко. – К.: К.І.С., 2004. – 180 с.
5. Доклад о мировом развитии 2000/2001 года. Наступление на бедность. – М.: Весь мир, Всемирный банк, 2001. – 376 с.
6. Панарин А. Глобализация как вызов жизненному миру. За Хайдеггера // Сумерки глобализации: Настольная книга антиглобалиста: Сб. – М.: ООО "Издательство АСТ: ЗАО НПП "Ермак", 2004. – 348 с.
7. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество. – М.: Политиздат, 1992. 543 с.
8. Покровский Н. В зеркале глобализации // Сумерки глобализации: настольная книга антиглобалиста: СПб.-М.: ООО "Издательство АСТ: ЗАО НПП "Ермак", 2004. – 348 с.
9. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. – М.: ООО "Издательство АСТ", 2003. – 603 с.
10. Козаков Е. О социально-экономическом подходе // Экономист. – 2004. – № 5. – С. 60–65.
11. Задорожный Г. В. Глобализация как гуманитарный проект человечества // Социальная экономика. – 2003. – № 2–3. – С.5–30
12. Гелбрейт Дж. К. Справедливое общество. Гуманистический взгляд // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология / Под редакцией В.Л. Иноземцева. – М.: Academia, 1999. – 640 с.
13. Валерстайн Иммануэль. Конец знакомого мира: Социология XXIII века / Пер. с англ. под ред. В.Л. Иноземцева. – М.: Логос, 2003. – 368 с.
14. Тофлер Е. Шок будущего. – М.: ООО "Издательство АСТ", 2003. – 557 с.
15. Фукуяма Ф. Конец истории или последний человек. – М.: ООО "Издательство АСТ: ЗАО НПП "Ермак", 2004. – 588 с.
16. Иноземцев В. Перспективы постиндустриальной теории в меняющемся мире // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология / Под редакцией В.Л. Иноземцева. – М.: Academia, 1999. – 640 с.
17. Маклюэн М. Автоматизация. Учиться жить // Сумерки глобализации: Настольная книга антиглобалиста: Сб. – М.: ООО "Издательство АСТ: ЗАО НПП "Ермак", 2004. – 348 с.